

Kéziratos püspöki reformliturgia a XVI. századból

A következőkben nyitott kutatási témáról lesz szó, sok kérdőjellel. A téma mellékszálnak indult: Telegdi Miklós 1583-as híres *Agendarius*-ának készül műhelyünkben, az ELTE–MTA Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoportjában kritikai kiadása. Ez a mű voltaképpen maga is „reformliturgia”, sajátos átmeneti fejlemény az esztergomi rituále történetében a középkori hagyomány és az újkort meghatározó 1625-ös Pázmány-féle *Rituale Strigoniense* között. E munka közben került elő a Mossóczy-féle népnyelvű kísérleti rituále problémája.

Mossóczy Zakariás¹ püspök (1542–1587) a drámai fordulatokban gazdag korabeli magyar egyháztörténelem egy viszonylag elfeledett főpapja.² Ennek a feledésnek többek közt az lehet az oka, hogy nem maradt fenn a neve alatt olyan saját mű, amely a világi kultúrtörténet-irodalomtörténet érdeklődésére is számot tarthatna. Még a jogtörténészek emlékeznek rá leginkább, tekintettel arra, hogy Telegdi Miklós esztergomi érseki adminisztrátorral (történetünk másik főszereplőjével) ő rendezte sajtó alá a nevezetes *Corpus iuris Hungarici* első, 1584-es kiadását.

¹ Előfordul a neve Moschoci, Moshocj, Moschoczi, Mossowczi, Mossoczius, Moschoczius és Mosshoczi formában is, tulajdon kézírásával is erősen ingadozó helyesírásban.

² Alapvető Mossóczy-irodalom: IVÁNYI Béla (1926), *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Budapest, MTA.; MIKÓ Gábor (2015), „A magyar törvények első nyomtatott kiadása és Mossóczy Zakariás”, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXXXVIII* (2015). 145–164. LAKATOS Bálint (2007), „Mossóczy Zakariás”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor VII.* (Lethenyi–Műgyűjtemény). Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Budapest, Balassi. 465–466. Lásd még: SZARKA Gyula (1947), *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác. (Vácegyházmegye Múltjából, 4.) 54–55., 127., 139., 147. SZARKA Gyula (2008), *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában, 1526–1686*. Bev. MOLNÁR Antal. Vác, Vác Város Levéltára 85–86., illetve *passim*.

Fennmaradt portréján³ (lásd a 272. oldalon) asztalnál ül, háta mögött balra könyvespolc, jobbra a Mossóczy-címer,⁴ alatta püspöki jelmondata: „A kegyelem kegyelmet szül”. Balja az asztalra tett kapcsos könyvön nyugszik, körülötte tintatartó, toll, tollkés, porzó és egy szelet papír – egy humanista értelmiségi hivatásbeli jelvényei.⁵ Feltűnő, hogy az őt püspökként megnevező felirat dacára hiányzik minden, ami főpap voltára utalna: egyszerűen alkotó értelmiségiként ábrázoltatta magát, egy tudósportréval, amely azonban társadalmi rangját is világosan jelzi.

Mossóczy a Turóc megyei Mosócon született 1542. májusában, nemesi családban. Rendkívül gyors egyházi karriert futott be, 20 évesen nyitrai kanonok, harmincévesen püspöki helynök, olvasókanonok, trencsényi főesperes és királyi tanácsos. 1573-tól tinnini címzetes püspök. 1578. április 12-től váci megyéspüspök, de mindvégig Nyitrán lakik (püspöki székhelyét a török tartotta megszállva). 1582-ben át is helyezik a nyitrai székbe. 1587. július 22-én hunyt el Bécsben, 45 éves korában. Pályafutásuk a nála mindössze hét évvel idősebb Telegdiével időben és az egyházi hierarchiában is szinte teljesen párhuzamos, aktív felnőtt koruk, hivatásuk és hivatalaik révén egymás közvetlen közelében működtek.

Mossóczy ritka pályafutását nyilvánvalóan nem pusztán családi kapcsolatainak köszönhette, minden kétséget kizáróan kivételes tehetség volt. A magas állásba került művelt prelátus a pozsonyi humanisták köreivel állt kapcsolatban, Radéczy Istvánval, Verancsics Antallal, Istvánffy Miklóssal,

³ Martino ROTA, Mossóczy Zakariás arcképe (Inv. DG 2009/161), rézmetszet (Sammlungen Online, Sammlungenonline.albertina.at). Irodalom: GALAVICS Géza (1990), „Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista portré: Mossóczy Zakariás arcképe”, in GALAVICS Géza, HERNER János, MONOK István (szerk.), *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, József Attila Tudományegyetem 401–418 – a portré reprodukcióját lásd a kötet végén, a fejezethez tartozó illusztrációk között, 8. ábra. BUZÁSI Enikő (2008), „Portrék, festők, mecénások”, in MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, JÁVOR Anna (szerk.), *Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Budapest, II. Magyar Nemzeti Galéria. 25–53 – közelebbről: 29.

⁴ Alatta, jegyzi meg Galavics, „a talányos G. P. G.” rövidítés olvasható – szerintünk jó eséllyel a rövidítés feloldása *Gratia parit gratiam* („a kegyelem kegyelmet szül”, ahogy ezt már Maurer Zsuzsanna is javasolta: „Si nos hæc spes fefellerit, aliud conabimur. Nicasius Ellebodus és a respublica litteraria”, in CZEROVSZKI Mariann, NAGYILLÉS János (szerk.) (2010), *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 166–176 – közelebbről: 175), ezt a mondatot jegyezte M. saját kezűleg az *Ordo et ritus* érintett példányába, alighanem püspöki jelmondata is volt egyben.

⁵ A portré felirata: *[Z]acharias Mossoczy ep[is]co[pu]s Tinnien[is] et Consil[iarius] S[acræ] Cæs[aræ]-Regiæq[ue] Maies[t]a[tis] ... ætat[e] s[ua] an[ni] XXXV, an[no] D[omi]ni MDLXXVII – Martinus Rota („Mossóczy Zakariás tinnini püspök, ő császári és királyi felsége tanácsnoka, harmincöt éves korában, 1577-ben”). Rota metszete dús tónusokkal, változatos, rendkívül sűrű vonalhálózattal dolgozik, a fények-árnyékok játékát minúciózusan érzékelteti – a későreneszánsz portréművészet itáliai iskolázottságú, részletgazdag, kifejező remeke.*

Zsámboky Jánossal. A XVI. század egyik legjelentősebb magánkönyvtárát gyűjtötte össze, amelynek nagy része meg is maradt az utókornak.⁶

Mossóczy az Oláh-féle 1560-as *Ordo et ritus*⁷ (a továbbiakban: „Oláh”), tehát történetünk idején a legfrissebb, a középkori hagyományt változatlanul továbbörökítő esztergomi rituále egy példányához⁸ fűzött húsz levélnyi függeléket (a továbbiakban: „Mossóczy-rituále”), amelynek mindaddig nem szentelt kellő figyelmet a kutatás, bár 1853 óta ismert az újabb kori tudományosság előtt a forrás létezése.⁹ 1895-ben Ráth György közli is a betű-

⁶ Iványi már említett monográfiájában közli a Mossóczy-könyvtárról fennmaradt jegyzéket (hagyatéki leltár): 103–134. Többek közt a *Breviarium Strigoniense* 1524-es velencei kiadásának egy példányát köszönhetjük az M-hagyatékknak: KOVÁCH Zoltán (1964), „Mossóczy Zakariás nyitrai püspök esztergomi breviáriuma”, *Magyar Könyvszemle* LXXXI (1965/2) 164–167. Lásd még: BOROSS Klára (2007), „A pozsonyi humanista kör könyvei az egyetemi könyvtár antikvárgyűjteményében”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei = Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae* XIII (2007) 157–186. SZÉKELY Júlia Anna (1983), „A trencsényi humanista versírókör. Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”, *Irodalmi Szemle* XXVI (1983) 566–568.

⁷ A középkori hagyomány anyagát lásd kritikai kiadásban: VARGA Benjámín (2016), *Obsequiale Strigoniense, 1490–1560*. Budapest, Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport.

⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 474/1. péld. Ismereteink szerint az egri Főegyházmezei Könyvtár gyűjteményéből került az OSZK-ba. Mossóczy püspök először is a nevét jegyezte be a címlapra, tinnini címzetes püspökként, közvetlenül a könyvcím alá: *Gratia parit gratiam, episcopus Tinniensis, 1573, propria manu*. Majd öt évvel később a cím fölé, immár váci püspökként: *Zacharias Moschoci, episcopus Vaciensis, 1578. 13. Aprilis*. A kalendárium hónapjai alá disztichonos versikéket jegyzett, a Ioachim Camerarius-féle *Victus et cultus ratio, exposita quaternis in singulos menses versibus* alapján (a költői hajlamú főpapnak egyébként saját versei is ismertek). Beljebb megjegyzéseket tett a margón, betűjelekkel mintha a tételek sorrendjét módosítaná, áthúz, kiegészít, javít. A példány utolsó eredeti lapján Todoroszku Gyula (a XIX–XX. század fordulójának neves könyvgyűjtője) és neje, Horváth Aranka pecsétje látható.

⁹ A 20 levélnyi kéziratoss függelékről elsőként Toldy Ferenc számol be 1853-ban az *Új Magyar Múzeum* 520. oldalán „Egri szünnapok” című cikkében, majd Ráth György 1895-ben közli a függelék teljes betűhív átírását (a példány egyéb széljegyzeteivel nem foglalkozott): „Egy magyar r. c. rituále a XVI. századból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* V (1895) 65–108. Nem végezte el az összevetést például a T szövegével, és közleménye nem váltott ki különösebb visszhangot. A függelékről azóta egyáltalán említést tevő szakirodalomban sok a teljesen téves és ellenőrizetlen állítás, illetve alaptalan föltevés. Szinnyei egyenesen ezt írja „kézirati munkái” megjelölés alatt: „A Telegdi Miklósi pécsi püspök által 1583-ban Nagyszombatban kiadott esztergomi Agendariusából a keresztelést, házasságkötést és a nőnek az esküvés, valamint a szülés után templomba vezetését tárgyozó fejezeteknek némi kihagyásokkal és pótlásokkal magyar fordítása” (Szinnyei József, 1891-1914), *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Hornyánszky, Budapest. S. v. „Mossóczy Zakariás”. Az még csak hagyján, hogy az M nem fordítása a T-nek, Szinnyei figyelmét ráadásul elkerülte a keresztelés és az esketés közé illesztett egész áldoztatási fejezet. A szöveget tudtunkkal azóta sem vetették alá módszeres vizsgálatnak, bár már többek érdeklődését felkeltette. JUHÁSZ Péter (1964), „A liturgikus reform megalapozása”, *Vigilia* XXIX (1964) 327–340. Közlebebről: 336–337.

Kónya Franciska a magyar nyelvű esketési beszédekkel foglalkozó tanulmányában tárgyalja a függelék esketési ordóját, és megemlíti, hogy jelenlegi tudásunk szerint itt fordul elő először

hív átírását, de nem vetette össze a Telegdi-féle *Agendarius* szövegével, és közleménye nem is talált különösebb érdeklődésre. A függelékről azóta egyáltalán említést tevő szakirodalomban sok a teljesen téves és ellenőrizetlen állítás, illetve tarthatatlan föltevés, pl. hogy a Mossóczy-féle kézirat a Telegdi-agendárius megfelelő részeinek fordítása volna. 1964-ben, a népnyelvű liturgia szerveződésekor némileg váratlan fordulattal felmerült legújabb kori hasznosításának ötlete is.¹⁰

A Mossóczy lendületes, egyenletes humanista kézírásával¹¹ írott 20 levél ránézésre is egyértelműen tisztázat, amelyet az éppen forgalomban lévő rituáléba másolt bele ugyanaz a kéz, amely a példány kalendáriumába latin nyelvű versikéket írt be, tulajdonosi bejegyzést vezetett a címlapra, valamint margójegyzeteket és szöveg közbeni korrektúrajeleket szúrt be a latin temetési rítushoz. A különbség csak annyi, hogy ha latinul ír, jobban köti a betűket, az írástípus egyebekben teljesen azonos.

A használati célra utal az egységes tisztázati íráskép mellett a *custos*-ok laponkénti alkalmazása is, ezek a hangos kiolvasás esetén biztosítják, hogy a szövegmondás zökkenőmentes lehessen (nem használatra szánt kéziratban az ilyesmi teljesen fölösleges lenne). A liturgia normák szabta világában egy ilyen, gyaníthatóan megfelelő jóváhagyás nélküli kezdeményezés önmagában is ritka és furcsa, különösen főpaptól. Két további forradalmi jellegű vonása van ennek az anyagnak: totális népnyelvűsége, és hogy a két szín alatt áldoztatást kezeli normaként. Ezekről később röviden szólunk.

A Mossóczy-rituále három ordóból áll mindösszesen: az első a keresztelés és azzal kapcsolatos szertartásoké, a második az áldoztatásé (de itt tulajdonképpen csak egy kateketikai jellegű előkészítő beszédet és egy könyörgést közöl), a harmadik az esketésé. Az Oláh (O), a Mossóczy (M) és a Telegdi (T) keresztelési tételsorának futólagos összevetéséből is egyértelműen kiderül, hogy a Mossóczy semmiképpen sem a Telegdi egy változata/kivonata/fordítása, ez a viszony komplikáltabb.

a magyar házassági eskü népnyelvű formában: „Magyar nyelvű esküvői beszédek és köszöntők a 16–18. századból”, in Báthory Orsolya, Kónya Franciska (szerk.) (2016), *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12.) 209–222.

¹⁰ JUHÁSZ 1964:327–340. Közlebebről: 336–337.

¹¹ Az teljesen egyértelmű, hogy ugyanaz a kéz vezette be a példányba a latin nyelvű versikéket a kalendáriumhoz, a tulajdonosi bejegyzést a címlapra, a margójegyzeteket menetközben és a függelék anyagát, a különbség csak annyi, hogy ha latinul ír, jobban köti a betűket. Az írástípus egyebekben teljesen azonos. A korszak írástípusairól lásd többek között: MADAS Edit (2001), „Műfaj – írástípus – anyanyelvűség. Előtanulmány a magyar nyelvemlékek paleográfiájához”, in *Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája (1992. szeptember 10–12.)*. Szombathely, Hajnal István Kör, Vas Megyei Levéltár. 17–26. GHERDÁN Tamás, *Írástípus és helyesírás 16. századi misszálisokban* (kézirat). Elérhető online az ELTE EDIT Digitális Intézményi Tudástárban.

A kereszteleési ordó

Lássuk a szertartásokat,¹² először a kereszteleési ordó tételjegyzékét (az M oszlopában, ahol lehet, a tételek mintájául szolgáló latin tételeket jelöljük, hogy a párhuzamok az O, az M és a T között egyértelműbbek legyenek).

O (1560) CATECHISMUS PUERORUM	M (~1573–1583?) BAPTISMUS	T (1583) RITUS BAPTIZANDI
F. Quis vocaris	F. Quis vocaris	F. Quis vocaris
F. Abrenuntias Satanæ	F. Abrenuntias Satanæ	F. Abrenuntias Satanæ
F. N. credis in Deum	F. Credis in Deum	F. Credis in Deum
F. Exi ab eo Satana	Ex. Exi ab eo	Ex. Exi ab eo Satana
F. Signum sanctæ Crucis		F. Signum sanctæ Crucis
F. Signum Salvatoris		F. Signum Salvatoris
F. Accipe signum sanctæ Crucis	F. Accipe signum sanctæ Crucis	F. Accipe signum sanctæ Crucis
		DEINDE SEQUENTES...
Or. Te deprecor ... ut huic	Or. Te deprecor ... ut huic	
Or. Op ... respicere dignare		Or. Op ... respicere dignare
Or. Preces ... clementer exaudi		Or. Preces ... clementer exaudi
Or. Deus ... ita es conditor		
Ex. Exorcizo te creatura salis		QUOD SI SAL BENEDICTUM...
Or. Benedic ... hanc creaturam		Ex. Exorcizo te creatura salis
	Or. Deus qui humani generis	Or. Benedic ... hanc creaturam
F. Accipe salem sapientiaë	F. Accipe salem sapientiaë	F. Accipe salem sapientiaë
Or. Deus ... universæ conditor	Or. Deus ... universæ conditor	Or. Deus ... universæ conditor
W. Dominus vobiscum		
Or. Deus ... qui Moysi	Or. Deus ... qui Moysi	Or. Deus ... qui Moysi
[ADIURATIO SUPER INFANTES]	Ex. Ergo maledicte diabole	Ex. Ergo maledicte diabole
Ex. Ergo maledicte diabole		
Or. Deus cæli Deus terræ		
Ex. Ergo maledicte diabole		
Or. Deus immortale præsidium		Or. Deus immortale præsidium

¹² Hadd mondjak ezúton is köszönetet Lovas Borbála kolleginának, aki a magyar szöveg átírásában és kezelésében volt nagy segítségemre.

Ex. Ergo maledicte diabole		Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Ergo maledicte diabole Or. Aeternam ac mitissimam Ex. Audi maledicte Satana
		SI VERO FUERIT FEMINA... Or. Deus caeli Deus terrae Or. Deus ... qui Moysi Ex. Ergo maledicte diabole Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Ergo maledicte diabole Or. Aeternam ac mitissimam
Or. Deus ... qui tribus Israel Ex. Ergo maledicte diabole Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Ergo maledicte diabole Or. Aeternam ac mitissimam Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Audi maledicte Satanas	Ex. Audi maledicte Satanas	Ex. Audi maledicte Satana
Ev. Oblati sunt Iesu parvuli F. Pater noster	Ev. Oblati sunt Iesu parvuli F. Pater noster	ORATIONIBUS ... FINITIS Ev. Oblati sunt Iesu parvuli F. Pater noster F. Ave Maria F. Credo Ex. Nec te lateat Satana F. Effeta
F. Credo Ex. Nec te lateat Satanas F. Effeta	F. Credo Ex. Nec te lateat Satana F. Effeta	F. In odorem suavitatis F. Tu autem maledicte diabole
F. Ingredere in templum Dei F. Et benedictio Dei Patris	W. Dominus vobiscum F. Ingredere in templum Dei	F. Ingredere in templum Dei
INCIPIATUR ... CIRCA FONTEM	APUD FONTEM BAPTISMUS	[AD BAPTISTERIUM]
F. N. abrenuntias Satanae F. N. et ego te linio oleo salutis F. N. credis in Deum F. N. vis baptizari F. Ego te baptizo F. Ds op ... qui te regeneravit F. Accipe vestem candidam W. Pax tecum F. Accipe lampadem W. Pax tecum	F. Quis vocaris F. Abrenuntias Satanae F. Ego te linio F. Credis in Deum F. N. vis baptizari F. Ego te baptizo F. Ds op ... qui te regeneravit F. Accipe vestem candidam F. Accipe lampadem F. Az Úristennek áldomása	F. Abrenuntias Satanae F. Ego te linio F. Credis in Deum F. N. vis baptizari F. Ego te baptizo F. Ds op ... qui te regeneravit F. Accipe vestem candidam F. Accipe lampadem F. Pax tecum
		[ULTIMO ... EVANGELIUM] Ev. In principio erat Verbum
		BENEDICTIO FONTIS... W. Adiutorium nostrum W. Domine exaudi W. Dominus vobiscum Or. Exaudi ... et in huius aquae
	INTRODUCTIO POST PARTUM Ps. Deus misereatur Ps. Levavi oculos meos	

INTR. ... POST PARTUM		Ex. Exorcizo te creatura
Ps. Deus misereatur	Ps. Beati omnes	aquae
Ps. Levavi oculos meos		F. Fecundetur et sanctificetur
Ps. Ad te levavi		F. Per infusionem chrismatis
Ps. Beati omnes		
F. Kyrie eleison		BEN. ET INT. MULIERIS...
		Ps. Deus misereatur
W. Salvam fac ancillam		
W. Esto ei Domine turris		Ps. Beati omnes
W. Mitte ei Domine auxilium	Or. Deus qui per Moysen	W. Adiutorium nostrum
	Or. Op semp Ds ... qui tuum	W. Suscepimus Deus
	F. Ingredere in domum Dei	W. Salvam fac ancillam
	Ev. Postquam impleti sunt	W. Esto ei Domine turris
Or. Deus qui per Moysen		W. Mitte ei Domine auxilium
Or. Op semp Ds ... qui tuum		W. Domine exaudi orationem
F. Ingredere in domum Dei		W. Dominus vobiscum
Ev. Postquam impleti sunt		Or. Deus qui per Moysen
		Or. Op semp Ds ... qui tuum
		F. Ingredere in domum Dei
		Ev. Postquam impleti sunt

A kereszteleés szertartása hagyományos formájában két nagy részre oszlik. Az első voltaképpen terjedelmes exorcizmusok sorozata, amely a templom kapujában, előcsarnokában zajlik, és tulajdonképpen rituális megfelelőjekísérője a katekumenátusnak, a hitbe bevezetésnek. Ezek a rítusok (hitvizsgálatok, kereszt jelével jelölés, só exorcizmusa, nagy exorcizmus, az evangélium és a Credo jelképes átadása, az effeta-szertartás) fokozatosan vonják ki a világ és a gonosz lélek hatása, hatóköre alól a kereszteleendőt, és készítik elő a kegyelem és a világosság befogadására. Nem kell ahhoz liturgia-történeti kutatónak lenni, hogy erről a ceremóniáról ránézésre világos legyen: eredetileg felnőttkereszteleésre szolgált, és jelen állapotában kivonatos sűrítménnye egy hajdan az egész nagyhétre kiterjedő, több állomásban, egymástól függetlenül, de egymásra épülően lebonyolított rítussorozatnak.

Részletes elemzésre természetesen itt nincs mód, de nézzük, mit kezd ezzel általában Mossóczy. Először is: kurtít. Jelentősen. Összevon formulákat és gesztusokat, karcsúsít. A középkori hagyomány, illetve a nyugati szerkönyvekre jellemző normatív szemlélet és teljességre törekvés¹³ felől

¹³ Ez alatt azt értjük, hogy a szerkönyvek mindig az ideálisnak tekintett állapotot, a normát közik, és ritkán reflektálnak arra, hogy a gyakorlatban, ha valamiért szükséges, mit lehet rövidíteni vagy elhagyni egy-egy szertartásból. A halotti rítusról is tudjuk, hogy a gyakorlatban, különösen tömeges halálozások esetén akár teljes szakaszai is elmaradhettek (például a halottas háznál zajló részek vagy megfelelő énekes szolgálat híján a temetési menetet a sírhoz kísérő rész),

nézve főként ez a karcsúsító szerkesztői működés, az „aktív” alkotói hozzáállás a döbbenetes: a római rítus érett korszakában a liturgia törzsszövege bővülni szokott, fogyatkozni nem.

A liturgia, különösen a szentségi-szentelményi jelleget közvetítő rítusok jellemzője, hogy e fontos életátmeneteket kísérő rítusok maguk is szakaszosak, nem egy menetben „történik meg” az átlépés (itt a pogányságból a kereszténységbe), ahogyan belül is eltart egy darabig, mire az ember „felfogja”, ami vele történt, és valóban „átlép” egy küszöbön: bizonyos elemek ismétlődnek, mások sokszoros letétben szerepelnek. M egyszerűsít: négy könyörgésből meghagy kettőt, az exorcizmusokat is megritkítja, különösen feltűnő, hogy a tárgyexorcizmust és a tárgyszentelő orációt (amikor pl. a celebráns a sőt kivonja profán használatából a megszentelése előtt) teljesen mellőzi. Gyanús, hogy nem csak terjedelmi okból, talán azért is, mert humanista lelke valami mágikusait sejt ezek mögött, amit jobb nem bolygatni – számára már nem eleven a középkor animisztikusabb szemlélete. A nagy exorcizmusból – amely magát a keresztelendőt vonja ki az ördög fennhatósága alól (egyenesen neki címzett, súlyos és fenyegető parancsolattal), és a hagyományos formában lányoknak és fiúknak külön-külön többszörös tétellel zajlik (lányokat és fiúkat az ördög más-más hatásai alól kell kivonni), minden egyes alkalommal megismételve mintegy zárlatként az *Ergo maledicte diabole* exorcizmust – M egyetlen „uniszex” tételt hagy meg, és azt sem ismételteti. Az egész sorozatból csak a nagyszabású záró tételt tartja meg, amelyben az ördög emelt, ünnepélyes hangon el van hajtva a búbánatba.

Másodszor feltűnő tulajdonsága M szövegének, hogy szereti az örökül kapott ősi szövegeket, könyörgéseket, áldásokat kicsit „apologetikusabb”, karcosabban hitvédő jellegűre hangszerelni fordításában (ez talán kortünet), kiegészítései és innovációi is mind ebbe az irányba mutatnak. Legszabadabban a formulákkal jár el, de teljesen nem szakad el az alapszövegtől, inkább közli fordításban azt is, majd ad egy dúsabb variánst vagylagos jelleggel (bár egyszer a rubrikában őszintén hozzáveti, hogy a második, a saját szövege a „jobb”, *mélius*). A formulákkal következetesen végig így jár el, sőt, bevezet olyat is, ami az addigi esztergomi gyakorlatban előzménytelen.

de az ebben a logikában fel sem merülhet, hogy a hézagos gyakorlat visszahasson a normára. A norma akkor is a teljes forma marad, ha a gyakorlatban ritkán kerül rá sor a maga egészében.

A házasságkötési ordó

Az ugyancsak az emberi élet nagy fordulópontjaihoz, állapotváltásaihoz kötődő rítusok közé tartozó házasságkötés szintén szakaszos, voltaképpen nem egy rítus, hanem rítusok sora egybefoglalva az ünnepélyes szándéknyilvánítástól a gyűrűk megáldásán át a nászáldásokig és a nászmiséig. M-nél a házasság az ünnepélyes szándéknyilvánítással kezdődik, amely az esetleges házassági akadályokról is megkérdezi a jegyeseket. Ez a szakasz egyértelműen a Tridenti zsinat hatásáról árulkodik: másutt szokásban volt ez a jogi jellegű szertartásmódul (elvégre a házasság közjogi intézmény is, a házasságtörés a legújabb korig büntetendő cselekménynek számított a legtöbb európai jogban), az esztergomi gyakorlatban korábban nincsen nyom: a középkori egyházi gyakorlatban a házasságkötés talán a leginkább magánjellegű szertartás, amely nem is igényelt templomot, se papi közreműködést (a nászáldást és a nászmisét leszámítva). Itt találjuk az első változatát az utóbb nagy népszerűsége szert tett népnyelvű házassági esküformulának is, bár M-re jellemzően rövidebb és tömörebb a későbbiről ismert formánál.

Feltűnő viszont, hogy nem a Trienti zsinat által szorgalmazott¹⁴ formát használja a tulajdonképpeni esketésnél („Én most titeket összekötlek...”), hanem sajátos formulát: „Valakiket az Úristen összeszerkesztett, ember el ne válassza azokat”, a nászmise egyik lehetséges evangéliumából alkalmazva. Ugyancsak feltűnő M már megfigyelt ódzkodása a tárgyáldásoktól: a gyűrűk megáldásánál egészen furcsa megoldást alkalmaz: nem közli, nem fordítja le a hagyományos két áldó könyörgést, csak a rubrikában figyelmezteti (latinul) a celebránst, hogy mondja el az áldó szöveget. A szándéknyilvánítást, az esküt és a gyűrűváltást így egybevonva gyakorlatilag az esketési rítus legelején összeadja a jegyeseket, majd egy rövid, de kerek admoníciót intéz hozzájuk, a liturgiába építve, a házasság lényegéről.

A továbbiakban, a házaselek megáldása és az új asszony bevezetése a templomba szertartásnál (ez utóbbinak a római úzusban nincs párja) többé-kevésbé a középkori esztergomi anyag népnyelvű változatát adja, csak a szertartás végéhez fűz egy furcsa, kateketikai jellegű rövid definíciót a házasságról, aminek a liturgikus szerepe nem világos, illetve a szokott mó-

¹⁴ Sessio XXIV, Canones super reformatione circa matrimonium, Caput I.: *Ubi parochus viro et muliere interrogatis et eorum mutuo consensu intellecto vel dicat: ego vos in matrimonium coniungo in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti vel aliis utatur verbis iuxta receptum uniuscuiusque provinciae ritum.* Tény, hogy a zsinati rendelkezés csak javasolja, előnyben részesíti a később éppen ezért elterjedt lett formulát, de azután megengedi más, a helyi szokásban bevett formula használatát is.

don közül egy „jelentésteljesebbnek” szánt alternatív formulát az új aszszony bevezetéséhez.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy radikális vonásai mellett (karcúsítás és apologetikus dúszítás) M hűséges legalább a rítusok örökölt alapszerkezetéhez, a modulok sorrendjét nem változtatja meg, nem hagyja el őket (csak a tárgyszentelésekkel bánik „mostohán”), ahol lehet, erősíti az explicit kateketikai és apologetikus jelleget, „tanulságosabbra” hangszereli a szövegeket. Tételbetoldásai és alternatívái a formulákra és a buzdító beszédekre szorítkoznak, egyetlen olyan könyörgést ad, aminek nem találtuk esztergomi forrását, valószínűleg nemzetközi mintából meríthette.

A szentségek hetes számát hosszú középkori folyamat végén csak a Tridenti zsinat rögzítette.¹⁵ Innen visszatekintve M rituáléjából a püspöknek fenntartott bérmálás és papszentelés hiányzik, illetve a bűnbocsánat szentsége, amely csak nagyon kis mértékben ritualizált szentségkiszolgáltatás, és a betegek kenete – de aligha véletlen, hogy abban a példányban, amelyhez kéziratosszerű függelékét csatolta, éppen a haldoklás és a halál körüli rítusokhoz fűzött átszerkesztésre utaló jeleket a margón (kihúzó, sorrendet módosító, hozzáír), amelyek még megfejtésre szorulnak. A plébániai szentségkiszolgáltatás gyakorlata felől nézve tehát az anyag teljesnek mondható, megvan benne minden, amire egy plébánián szükség lehet, és amihez nem szükséges a püspök jelenléte és közreműködése.

Az M és a T viszonya egymáshoz

Szó szerinti átvételről semmiképp nincsen szó az M és a T között: a közös részek (keresztelési skrutínium, esketési skrutínium és fogadalomtétel) szövegezése eltérő. Az M feltűnően takarékos az esketés előtti skrutíniumban, s a nyelvjárása is egyértelműen ö-zős (ez utóbbit itt azért jegyezzük meg, mert az átírásunk normalizál, tehát nyelvjárási jellegzetességeket nem mutat):

¹⁵ Sessio VII, Canon I. *Si quis dixerit sacramenta ... esse plura vel pauciora quam septem, videlicet baptismum, confirmationem, Eucharistiam, poenitentiam, extremam unctionem, ordinem et matrimonium, ... anathema sit.*

T (1560)

Ki neved?

János vagy: Katalin | vagy: N.

Ellene mondasz-e az ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden cselekedeteinek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden pompáinak?

R. Ellene mondok.

Hisszel-e az egy Mindenható Atyaistenben,
mennynek és földnek teremtőjében?

R. Hisszek.

Hisszel-e Jézus Krisztusban, ő egy Fiában,
mi Urunkban, ki e világra született,
és kint-halált szenvedett?

R. Hisszek.

Hisszel-e Szentlélekben, közönséges
keresztyén Anyaszentegyházat, szentek-
nek egyességét, bűneinknek bocsánatját,
testünknek feltámadását, és holtunk után
az örök életet?

R. Hisszem.

Ellene mondasz-e az ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden
cselekedeteinek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden pompáinak?

R. Ellene mondok.

Hisszel-e az egy, mindenható Atyaistenben,
mennynek és földnek teremtőjében?

R. Hisszek.

Hisszel-e Jézus Krisztusban, ő egy Fiában,
mi Urunkban, ki e világra született,
és kint-halált szenvedett?

R. Hisszek.

Hisszel-e Szentlélekben, közönséges keresz-
tyén Anyaszentegyházat, szenteknek
egyességét,
bűneinknek bocsánatját, testünknek feltá-
madását, és holtunk után az örök életet?

R. Hisszem.

N., akarsz-e keresztelkedni?

R. Akarok.

M (~1573–1583?)

Ki neve?

R. N.

Ellene mondasz-e az ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e és minden
ő cselekedeteinek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e és minden
ő pompaságának és akaratjának?

R. Ellene mondok.

Hissz-e Istenben, Mindenható Atyában,
mennynek és földnek teremtőjében?

R. Hisszek.

Hissz-e Jézusban, Krisztusban, ő egyetlen
egy Fiában, mi Urunkban, ki született
ez világra, és kint szenvedte?

R. Hisszek.

Hissz-e Szentlélek Istenben, keresztyén
Anyaszentegyházat, szenteknek egyessé-
gét, bűnöknek bocsánatját, testünknek
feltámadását és halálunknak utána
az örök életet?

R. Hisszem.

Ki neve?

R. N.

Ellene mondasz-e a pokolbeli ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden

ő cselekedeteinek és akaratjának?

R. Ellene mondok.

N., Hissz-e égi Istenben, Mindenható
Atyában, mennynek és földnek
teremtőjében?

R. Hisszek etc., sicut antea.

N., akarsz-e keresztelkedni?

R. Akarok.

Sacerdos: Ki neved?

Sponsus: János avagy: N.

Sacerdos: N., kérdlek tégedet,
a te keresztyén hitedre mondd meg
igazán, nem kötelezted-e magadat
valakinek másnak, e tisztességes
személynek kívülre ostendendo
sponsam házasságra, avagy nem tettél-e
egyébnek fogadást, hogy őtet házastársul
el akarnád venni?

Sponsus: Nem.

Sacerdos: Szereted-e ezt e személyt?

Sponsus: Szeretem.

Sacerdos: Akarod-e házastársul hozzád
venni?

Sponsus: Akarom.

Sacerdos: Mégis hitedre kérdlek, nincsen-e
tiközöttetek valami atyafiság, sógorság,
komaság, avagy egyéb oly dolog, ki miatt
házasságra egybe nem adhatnátok?

Sponsus: Nincsen.

Adtál-e valakinek hitet másnak
e személynek kívülre?

Szereted-e és akarod-e ez jámbor személyt,
ez N.-t törvény[es] feleségül magadnak?

R. Akarom és szeretem.

Sacerdos: Ki neved?

Sponsa: Katalin avagy: N.

Sacerdos: N., a te keresztyén hitedre kérdlek
tégedet, mondd meg igazán, nem
kötelezted-e magadat másnak valakinek
házasságra e jámbornak kívülre,
ostendendo sponsum avagy nem tettél-e
egyébnek fogadást, hogy házastársul
hozzá mennél?

Sponsa: Nem.

Sacerdos: Szereted-e e jámbor legényt?

Sponsa: Szeretem.

Sacerdos: Akarsz-e házastársul hozzá men-
ni?

Sponsa: Akarok.

Sacerdos: Mégis hitedre kérdlek, nincsen-e
tiköztetek valami atyafiság, sógorság,
komaság, avagy egyéb oly dolog, ki miatt
házasságra egybe nem adhatnátok?

Sponsa: Nincsen.

Téged is kérlek, N., szereted-e és akarod-e
ez jámbor ifjat, ez N.-t törvény[es] férjül
magadnak?

R. Akarom és szeretem.

Sacerdos: Isten tégedet úgy segéljen.

Sacerdos: Boldogasszony.

Sacerdos: Istennek minden szentjei.

Sacerdos: Hogy e tisztességes személyt
szereted.

Sacerdos: Szeretvén hozzád veszed
házastársul.

Sacerdos: Istennek rendelése szerint.

Isten téged úgy segéljen, és az ő szent Fia,
ami üdvösségünk, teljes Szentháromság,
Atya, Fiú, Szentlélek egy bizony Isten,
hogy ez jámbor személyt, N.-t, szereted,
szeretvén hozzád vetted házastársul
Istennek törvénye szerint,

Sacerdos: A keresztyén Anyaszentegyház-
nak szokása szerint.

Sacerdos: És hogy ötöt el nem hagyod.

Sacerdos: Holtodiglan s holtáiglan.

Sacerdos: Semminemű nyavalyájában.

Sacerdos: Isten tégedet úgy segéljen.

és holtodiglan soha ötöt el hagyod,
semmi nyomorúságban, tehetséged szerint.

Isten téged úgy segéljen.

Sokkal valószínűbb, hogy mindketten ugyanabból a nyomtatásban el nem érhető közös forrásból merítettek: századok istentiszteleti gyakorlatának szóbeli hagyományából, s a maguk szerkesztésében és szövegezésében adják közre. Az eltérések közt feltűnő pl., hogy a keresztelési skrutínium elején az M (mindkétszer) E/3-ban kérdez rá a gyermek nevére („Ki neve?”), majd a hagyományos módon közvetlenül a gyermekhez intézi E/2-ben a kérdéseket, amelyekre persze az ő nevében a keresztszülők felelnek.

Ami a Mossóczy és a Telegdi-féle anyag viszonyát illeti: bizonyos mértékig mindkettő az Oláhból indul ki (a Mossóczyban van olyan anyag, amely a Telegdiben már nincs meg, az Oláhban még megvan), de mindkettőben van az Oláhtól független anyag is. A keletkezési sorrend: Oláh (1561), Mossóczy (?), Telegdi (1583). Ezt az értékelést egy külső filológiai érv is támogatja: elképzelhetetlen, hogy Mossóczy már a nyomtatott T birtokában látott légyen neki az egyel korábbi rituále egy példánya átszerkesztésének¹⁶ és a saját népnyelvű ordóit közlő tiszttázat független hozzáillesztésének – ennek egyszerűen semmi gyakorlati értelme nem lett volna. Az M *terminus ante quem*-je tehát 1583, a Telegdi első kiadásának megjelenése. Ugyanakkor az is egészen furcsa lenne, hogy két, egymás közvetlen közelében tevékenykedő, baráti és munkatársi viszonyban lévő főpap egymástól teljesen függetlenül lásson neki egy-egy új rituále előmunkálatainak. Összekapcsolta őket sok más egyéb, a közös ügyek, közös műveltség és közös érdeklődés mellett a közös pártfogó, Oláh Miklós személye iránti hűség és hála is. A két munka egymáshoz való pontos viszonya kérdés marad: Telegdi talán nem fogadta el Mossóczy „radikálisabb” irányát, javaslatait, ezért maradt volna torzóban és kéziratban az utóbbi?

¹⁶ Jelzései további vizsgálatot igényelnek, helyenként nem teljesen egyértelműek. A halottas szertartássorozat egy szakaszában latin betűkkel számozza be az O tételeit, a következőben görög betűkkel, de ugyanaz a betűjelzés több tétel mellett is szerepel, illetve bizonyos megjegyzések a margón itt-ott. A 27. lapon például kihúzza az O egy rubrikáját, amely valóban ellentmondásos: *Tunc aspergatur aqua benedicta, et turificetur, et ad ecclesiam portetur cantando*. Ezt az utasítást egy hosszabb szakasz követi, amely minden jel szerint még a halottas háznál zajlik, és egyáltalán nem portálnak senkit sehová, se *cantando*, se anélkül, majd következik a halottmosdatás, majd ez a rubrika: *Hic defunctus in ecclesiam portetur, cantando*. A látszólagos vagy valódi ellentmondás többféleképpen is feloldható (s nem is ez az egyetlen ellentmondásos elem a szertartás rubrikáiban), az egyik megoldás az, amit Mossóczy alkalmaz: törölni az első rubrikát.

A népnyelvűség problémája

Ejtsünk szót végül az anyag két leginkább forradalminak nevezhető vonásáról. Az első a népnyelvűség problémája. Bizonyos mértékű népnyelvűség a liturgikus közegben kezdettől fogva feltételezhető, mármint attól kezdve, hogy a liturgia által használt liturgikus nyelv elvált a hívek által értett és használt nyelvtől. A magyarországi liturgiátörténetben ez a kettősség eleve adott. A kérdés tehát nem az, hogy mikor „jelenik meg” a népnyelvűség a liturgia közegében (gondoljunk csak a Halotti beszédre, és különösen annak könyörgésére), hanem hogy milyen keretek között, illetve mikor és milyen mértékben kaphat hivatalosan is helyet abban,¹⁷ mikortól számíthat a szent nyelven elhangzóhoz hasonló rangú, rögzített szövegnek.

A lelkipásztorkodó papság nyilván mindig a hívek által beszélt nyelven magyarázta el azt, aminek megértésére szükség van egyes rítusok elvégzéséhez, de ezt leginkább a liturgián kívül tette –előtte, utána, kisebb részben (gyónás, esketés, keresztelés esetén) a szertartásba iktatva.¹⁸ Ha ehhez rendelkezésére álltak is írásos minták (ilyenek maradtak fenn, többek közt a híres „gyulafehérvári sorok” prédikációvázlata, glosszák, szómagyarázatok),

¹⁷ „A szertartás-rendben rögzített egyes latin szövegeket az egyházi értelmiségiek szóról szóra lefordítottak magyarra, és a magyar szóbeliségben ugyanolyan rögzített szövegek lettek belőlük, mint latin eredetijeik voltak az írásbeliségben. Volt közöttük, amit csak a papnak kellett megjegyeznie, volt, amit a hívőnek is. A Hiszekegy és a Miatyánk középkori fordításának alig változott szövegét a keresztények máig megtanulják a hittani képzés keretében.

A liturgiában rögzítetlen népnyelvű szövegeket viszont, mindenekelőtt a szentbeszédeket, eleve népnyelven, rögtönzésszerűen hozták létre. Ennek az eljárásnak is latinul írott szakkönyvek – segédeszközök: exemplumtárak, prédikációminták és -vázlatok – képezték alapját (Bárczi I. 2007), de a végleges megfogalmazás az élőszo sebességével, eleve magyarul, a beszéd elpredikálásának időtartama alatt ment végbe.” (HORVÁTH Iván (2015), *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 22–23.) Lásd még a „második szóbeliség” modelljéről, illetve a korai magyar irodalom kétnyelvűségéről: TARNAI Andor (1981): „A kezdetektől a felvilágosodásig”, in SÖTÉR István (szerk.), *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek*. Szépirodalom, Budapest. 11–247. TARNAI Andor (1984), *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, BÁRCZI Ildikó (2007), *Ars compilandi. A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*. Budapest Universitas. (Historia Litteraria, 23.)

¹⁸ A tanítás nyelvétől szolgáló latin írásbelisége mellett hamar ki kellett alakuljon egy előbb vékony, azután egyre szélesebb párhuzamos magyar írásbeliség is. A liturgia körüli népnyelvű írásbeliség korai bizonyosságai közül való pl. az ún. „gyulafehérvári sorok” (~1310), egy rövid latin prédikációvázlat magyar fordítása. Ilyen tanú voltaképpen maga a legkorábbi ismert magyar szövegemlékünk, a Halotti beszéd is (1200 előtről), egy sírba tételi beszéd mintája. Az anyanyelvi predikálást segítő glosszák, szómagyarázatok is maradtak fenn. Lásd erről bővebben: A. MOLNÁR Ferenc (2005), *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék. Uő. (2001), „Milyen lehetett a magyar nyelvű írásbeliség az Árpád-korban?” *Nyelvünk és Kultúránk 2001/4*: 96–99. MADAS Edit (2002), *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

a rögtönzösszerűség maradt uralkodó ezen a téren, amit jól mutat éppen az, hogy ezek a szövegek nem kerültek be a liturgikus szerkönyvekbe.

Az azonban valóban páratlanul radikális lépés, amelynek sem előzménye, sem folytatása nincs (vagy alig, illetve sokkal később), hogy Mossóczy rituáléja az Isten–ember relációban elhangzó, és az expliciten performatív szövegeket, amelyek a szent cselekményt megvalósítják, azaz a liturgikus szövegek e legmagasabb rangú rétegeit is népnyelvűsíti (ezt még a Halotti beszéd könyörgése sem teszi meg). Ez egyedülálló.

A Telegdínél messze radikálisabb tehát a Mossóczy. Az előbbi ugyan szintén közöl terjedelmes népnyelvű prédikációmintákat (ezek ugyebár nem liturgikus szövegek), de magában a liturgikus szövegben szigorúan csak a népre tartozó dialógusokat népnyelvűsíti, egyebekben latin marad, és ez lesz majd az újkori rituáléra nézve is a meghatározó irány és arány, erre halad majd a Pázmány-féle rituále is – és ugyanez figyelhető meg a nemzetközi anyagban is, a Trienti zsinat előtt és után is.¹⁹

A két szín alatt áldoztatás problémája

A hagyományos római rítust mai formájában ismerők számára különösen meglepő, hogy áldoztatási rítusában az M (és a T is) két szín alatt (*sub utraque specie*) áldoztató formulát alkalmaz (*Corpus et sanguis Domini nostri Iesu Christi conservet animam tuam etc.*), és nem is pusztán alternatívaként kínálja fel ezt a módot, hanem normaként.²⁰

¹⁹ A szent nyelvek és a fordítás problematikájához lásd legújabban HANULA Gergely (2016), *Anyaszentnyelvünk*. Budapest, Argumentum – Pápai Református Teológiai Akadémia – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport.

²⁰ A hívek áldoztatáskor használt formulák, érthető okokból, a pap áldozásakor mondott magánimák hasznosításával készültek, legfeljebb a személyes névmások cseréjével (*custodiat animam meam* helyett *custodiat animam tuam*). A „forgalomban lévő” formuláknak már futólagos áttekintése után is úgy tűnik, a mindkét színre hivatkozó formula (*Corpus et Sanguis...*) csakis akkor használatos, amikor valóban két szín alatt áldoztatnak, egyébként csakis a konzekráló pap áldozásakor (a leggyakrabban úgy, hogy a Szent Test vételekor mondja a formula első felét a pap, a Szent Vér vételekor a második felét). A salisburyi misszálé részletes rubrikája úgy rendelkezik, hogy a Test vételekor (*ad Corpus dicat*) a celebráns ezt mondja: *Corpus Domini nostri Iesu Christi sit mihi peccatori via et vita*; majd pedig a Vér vételekor (*ad Sanguinem cum magna devotione dicens*) mindkét színre hivatkozik: *Corpus et Sanguis Domini nostri Iesu Christi prosint mihi peccatori ad remedium sempiternum in vita aeterna, amen*. (Missale ad usum Sarum, 1516. A misekánon kezdete: 147r.)

Az áldoztató formulák és a hívek áldoztatása gyakorlatának bőséges történeti áttekintését adja (elsősorban az angliai szokásra koncentrálva): John Clarke CROSTHWAITE (1981), *Communio fidelium. A historical enquiry into the mode of distributing the Holy Communion*. Oxford, John Henry Parker, különösen: 17–28. Ugyancsak tőle: John Clarke CROSTHWAITE (1839), „On

Katolikus szempontból ugyebár a két szín alatt áldozás kérdésének első sorban nem dogmatikai jelentősége van. Az egyház szentségi gyakorlatában kezdettől az az álláspont érvényesült, hogy a konszekráció után mind a kenyér, mind a bor színe alatt a teljes Krisztus van jelen. Ezért akármelyiket veszi magához az áldozó, az áldozás minden kegyelmében részesül – még ha a konszekrációban mindkét szín jelenlétére szükség van is, hogy a szentségi jel teljes legyen, illetve a szentség alapításakor adott krisztusi parancsnak eleget tegyenek.²¹ A latin egyházban tehát nem dogmatikai megfontolásokból, hanem szentségi fegyelmi és gyakorlati okokból alakult úgy, hogy az egyetlen szín alatti áldoztatás legyen a norma a hívek esetében (míg a keleti egyház megtartotta a két szín alatt áldoztatást).²²

I. Ferdinánd magyar és cseh király, német-római császár valláspolitikáját a kompromisszumra való törekvés jellemezte: a Trienti zsinattól azt várta, hogy az egyezzen bele a papi nőszülés és a két szín alatti áldozás engedélyezésébe – mindkettőtől azt várták támogatói, hogy kifogja a szelet a protestantizmus vitorláiból, és előmozdítja a szakadárak visszatérését az Egyházba.²³ A zsinat, mint tudjuk, mindkét pontban másként döntött, a két szín alatti áldozás ügyében azonban az uralkodónak sikerült külön engedményt kieszközölnie, célzottan egyes egyházmegyék (köztük Esztergom) számára.²⁴ (Esztergomban 1604-ig élt formálisan ez az indultum).

A joggal felmerülő kérdés, vajon mekkora réteget érintett ez az engedmény, milyen valóságos igény húzódik meg a háttérben, illetve mi a célja az indultumnak. Ezügyben eléggé fel nem becsülhető segítséget jelentenek a zivataros időkben készült és fennmaradt egyházlátogatási, vizitációs jegy-

the rubric for the distribution of the Holy Communion”, *The British Magazin and Monthly Register of Religious and Ecclesiastical Information* XVI (1839). 241–260.

²¹ A két színről szóló nevezetes szentírási helyek mellett (Mt 26,26–29; Mc 14,22–25; L 22,19; 1K 11,24) olyan is van, amely egyetlen színről beszél (Jn 6,51; 6,57–58). Az eucharisztikus teológia itt releváns részét tárgyalja kimondottan a hitújítás és a Trienti zsinat korával foglalkozó cikkében Manuel UREÑA PASTOR (2005), „Eucharistic Theology in the Reformation and the Council of Trent”, *Osservatore Romano* (Weekly English Edition), 2005. szeptember 28. (A cikk írása idején Cartagena püspöke.)

²² Amikor Trienti zsinaton újra előkerült a probléma, a zsinat hosszan vitatkozott arról, vajon az a lelki előny, amelyhez a két szín alatt áldozás mint teljesebb jel révén jut az áldozó (*ex opere operantis*), fontosabb-e, mint a profanáció veszélye (*periculum effusionis*). Az előbbi párton áll többek közt Borromeo Szent Károly és a magyar püspökök többsége. Végül az utóbbi érv kerekedett felül. Lásd bővebben: Wladimir-Marie de SAINT JEAN (1997), „Communion under Both Kinds. Theological and Pastoral Considerations”, in *The Veneration and Administration of the Eucharist. The Proceedings of the Second International Colloquium on the Roman Catholic Liturgy*. Southampton, CIEL – The Saint Austin Press. 207–232. – közelebről: 215–218.

²³ A történetet röviden összefoglalja: ALÁCSI Ervin János (2007), „Noli me tangere» (Jn 20:17). A kézre áldozás és a két szín alatti áldozás problematikája”, *Miles Christi* IX/1 (2007).

²⁴ A brève címzettjei közt találjuk a kölni és a trieri érsek-választókat, Salzburg, Bréma, Prága és Esztergom érsekeit, valamint Hamburg és Jurck püspökeit.

zökönyvek erre vonatkozó adatai.²⁵ Az általam átnézett anyag 1564, tehát a fent említett indultum kiadása előttről való, éppen ezért különösen értékes.²⁶ Ebből a válogatásból egy „felekezetfluid” identitáskorszak különleges képe bontakozik ki, amelyben rendkívül sokféle egyházi identitásváltozat megfér egymás mellett a hitvalló lutheránustól a katolikus keretek közt békében megélő plébánosig, aki viszont két szín alatt áldoztat, mert azt tartja jónak. Ebben a zűrzavaros korban, Trienti zsinat előtt nincsenek világos határai annak, mi férhet bele egy „rendes” katolikus identitásba, és mi az, ami végképpen nem, ennek megfelelően rendkívül sokféle elvi és gyakorlati elemből összeálló hitbuzgalmi csomagokkal találkozhatunk ezekben a meglepően őszintén fogalmazott jegyzőkönyvekben, amelyek ugyebár a plébániák állapotát igyekeznek felmérni, tehát nem foglalkoznak azzal, aki teljesen az egyházszervezet keretein kívülre került eddigre.

A skála egyik végén foglalnak helyet a következő minősítéssel ellátott plébánosok: „János, öreg, tanulatlan, fiatal felesége van, egyébként egészen katolikus”, meg „Tamás plébános, szakállas, máskülönben jó”, középtájon helyezkednek el azok, akik „a szentségeket mindenben az Anyaszentegyház szokásai szerint” szolgáltatják ki, ám „két szín alatt” áldoztatnak, el egészen Miklós plébánosig, aki „iszákos, tudatlan bigámista, minden tekintetben a legrosszabb”, vagy akiről csak ennyit jegyez fel a jegyzőkönyv: „iszákos és lutheránus” (ebben a sorrendben).

Ez egy végtelenül izgalmas anyag, aminek vázlatos ismertetésére sincsen mód itt, mindenesetre az a kép bontakozik ki belőle, hogy a két szín alatt áldoztatásra az indultum születése idején határozottan van igény, laikus igény is, helyenként kifejezetten a nemesség, a kegyúr igénye – tömegesnek nem nevezhető (az általam átnézett esperesi kerületekben a jelenség a plébániák 15–30%-át érinti). Úgy tűnik tehát, hogy az indultum apropója nem valamiféle „protestáns-visszacsbító” akció, hanem a katolikus keretek közt megmaradni kívánó, de a két szín alatti áldoztatást igénylők iránti gesztus, hogy ez ne legyen akadálya az egységnek, ha már teológiailag nem jelent igazán problémát.

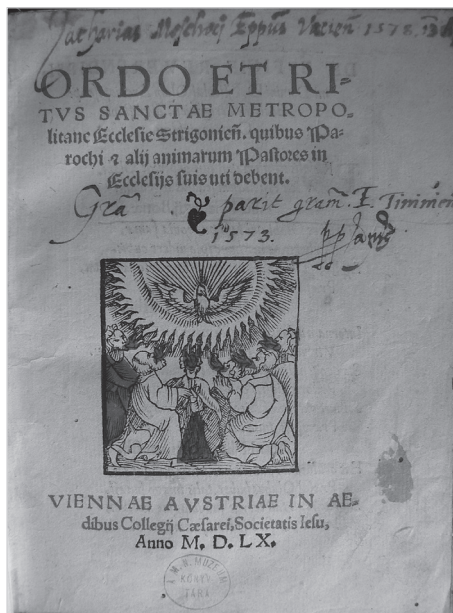
Ami ezenfelül is érdekes, és ezt már Mossóczyra és Telegdire nézve jegyezzük meg: úgy tűnik az általuk szerkesztett szerkönyvi anyagokból és egyéb megnyilvánulásaikból, hogy ők maguk személyesen, mindentől függetlenül is az áldoztatásnak ezt a formáját tartották helyesebbnek és kívána-

²⁵ A fennmaradt forrásokból bőséges válogatást közöl fordításban, kommentárokkal TOMISA Ilona (szerk.) (2002): *Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század..* Ford. DOMOSKOS Pál Péter, ROSDY Pál, VARGA IMRE. Budapest, Osiris.

²⁶ TOMISA 2002: 27–81 – a veszprémi egyházmegyék 1554-es összeírása; az esztergomi érsekség 1559-es és 1561-es vizitációi; Bars és Hont vármegyékben eszközölt vizitációk 1559–1561; a pozsonyi prépostság vizitációja 1562-ből.

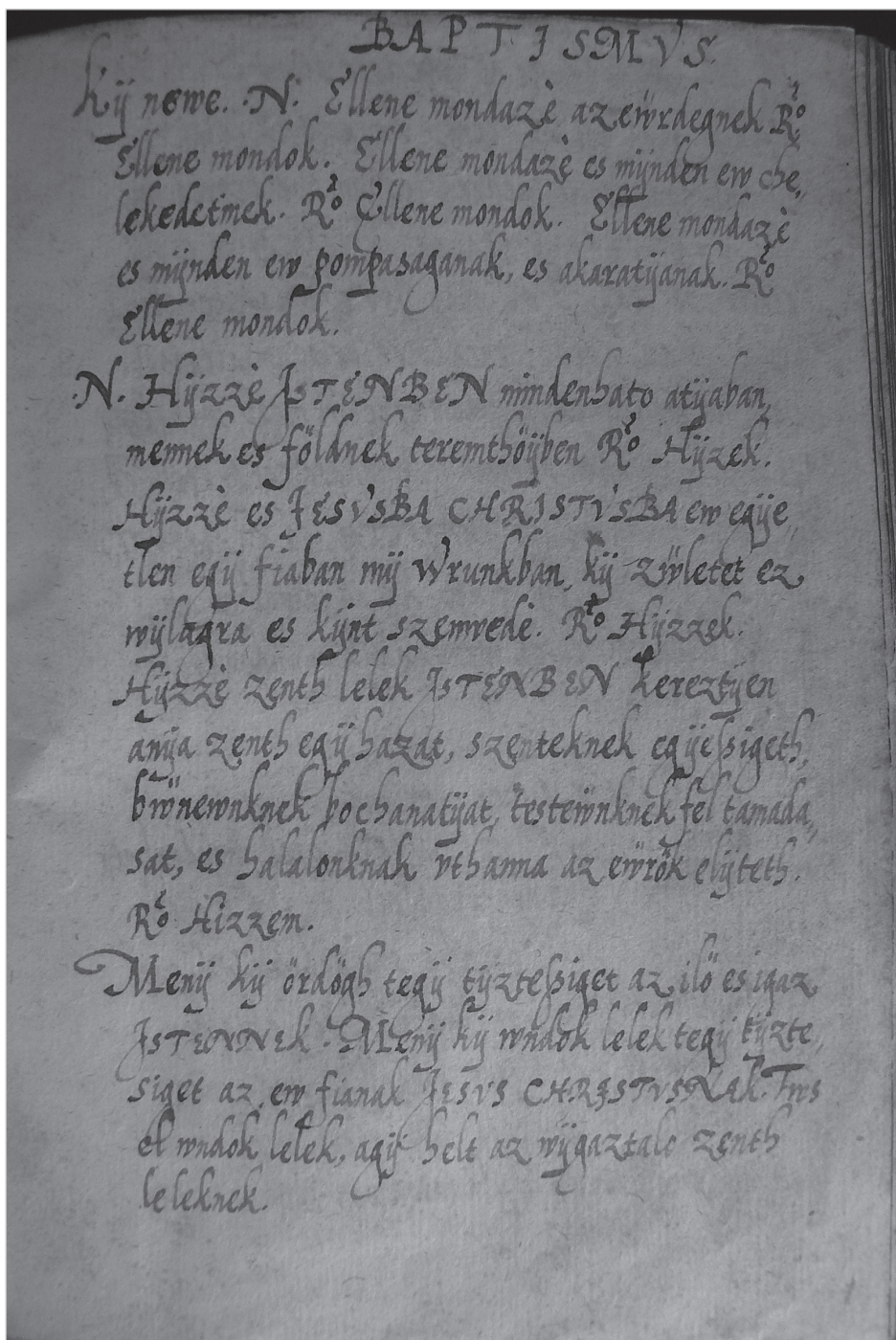
Mossoczy Zakariás püspök portréja, 1577 (Martino Rota) | Bécs, Albertina (Inv. DG 2009/161), 22,4 × 15,8 cm. A püspök a kép után ítélve határozottan szép ember lehetett, különösen híres mentorához, Oláh érsekhez képest, aki fennmaradt portréja alapján leginkább Dzsingisz kánra emlékeztet.

A kéziratos függelék első oldala (1r) a keresztelési ordó elejével | Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 474/1. péld. A fotót az OSZK Régi Nyomtatványok Tára jóvoltából közölhetjük (Fehér István).

tosabbnak, olyannyira, hogy normaként közlik, és szót sem ejt egyikük sem arról, hogy az áldoztatásnak másféle formája is léteznék.

Bőven van még nyitott kérdés a kora újkori magyar egyháztörténet ezen izgalmas, és részleteiben kellően fel nem tárt epizódját illetően: az 1564 és 1604 között eltelt kereken negyven évben vajon milyen gyakorisággal éltek a két szín alatti áldozás lehetőségével a hívek? Hogyan nézett ki egyáltalán ez a gyakorlatban? Egymás mellett élt volna a gyakorlatban az egy és a két szín alatt áldoztatás? Ha nem volt jellemző, hogy éljenek az utóbbi lehetőséggel, vajon miért tartott ki az indultum 1604-ig, és szerepel az 1596-os kiadású T-ben is még? Az engedmény csak az esztergomi érseki tartomány területén érvényesült, vagy más egyházmegyékben is? Pontosán mikor született formális döntés arról, hogy visszavonják a Ferdinánd király által megszerzett engedményt, és hol van ennek nyoma? Meg kell találni a releváns forrásokat.

Mossóczy püspök tulajdonosi bejegyzései ugyanazon példány címlapján.

Egy ilyen közvetett tanú az M áldoztatási buzdító beszéde, amelynek első mondata így hangzik: „Istenben szerető atyámfiak, kik az mi Urunk, Jézus Krisztusnak *szent testét, szent véré*t tihozzátok akarjátok venni.”

Összegzés

Kivételesen értékes dokumentuma ez a félbe maradt rituálemodernizálási kísérlet annak, miről és hogyan gondolkodtak a nagy felfordulások e korszakának felelős főpapjai, merre és hogyan keresték a megújulás irányait. Hajlamosak vagyunk azt képzelni, hogy a XX. századi liturgikus reformok ötletei mindenestül legújabb kori gondolatok, holott úgy tűnik, sok kérdés és szempont inkább „öröközöld”: a szent nyelv szerepe a népnyelv mellett, a „lekipásztori szempontok”, az ősi rítusok megértésének, értelmezésének és újraértelmezésének igénye. Valamint példa arra is, hogy a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzései, és egyáltalán, a kézírásos kultúra Gutenberg után is milyen értékes többletinformációkkal szolgálhat a nyomtatott laptenger mögött meghúzódó, egyébként gyakran rejtve maradó alkotási folyamatokról.